

MICHEL FOUCAULT

Το μάτι της εξουσίας*

JEAN-PIERRE BAROU: Το *Panopticon* του Jeremy Bentham εκδόθηκε στα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα και παρέμεινε άγνωστο. Κι όμως, αναφερόμενος σε αυτό έχεις διατυπώσει ορισμένες φράσεις που εκπλήσσουν, όπως αυτές: «Ένα μεγάλο γεγονός στην ιστορία του ανθρώπινου πνεύματος», «Ένα είδος αυγού του Κολόμβου στην τάξη της πολιτικής». Όσο για το συγγραφέα του, τον Jeremy Bentham, Άγγλο νομομαθή, τον έχεις παρουσιάσει σαν τον «Φουριέ μιας αστυνομικής κοινωνίας».¹ Είναι εντελώς μυστήριο. Όμως, εσύ ο ίδιος πώς ανακάλυψες το *Panopticon*;

MICHEL FOUCAULT: Το ανακάλυψα μελετώντας τις απαρχές της κλινικής ιατρικής. Είχα σκεφτεί να μελετήσω τη νοσοκομειακή αρχιτεκτονική του δεύτερου μέρους του δέκατου όγδοου αιώνα, την εποχή που αναπτύχθηκε η μεγάλη κίνηση για τη μεταρρύθμιση των ιατρικών ιδρυμάτων. Ήθελα να γνωρίσω πώς το ιατρικό βλέμμα είχε ιδρυματοποιηθεί, πώς είχε εγγραφεί στον κοινωνικό χώρο αποτελεσματικά, πώς η νέα μορφή του νοσοκομείου ήταν ταυτόχρονα το αποτέλεσμα και το υποστήριγμα ενός νέου τύπου βλέμματος. Έτσι, εξετάζοντας τις διάφορες αρχιτεκτονικές προτάσεις που επακολούθησαν τη δεύτερη πυρκαγιά του Hôtel-Dieu το 1772, αντιλήφθηκα σε ποιο βαθμό το πρόβλημα της ολικής ορατότητας των σωμάτων, των ατόμων, των πραγμάτων, κάτω από ένα κεντρικό βλέμμα, είχε υπάρξει μια από τις σταθερότερες κατευθυντήριες αρχές.

Στην περίπτωση των νοσοκομείων, αυτό το πρόβλημα παρουσίαζε μια συμπληρωματική δυσκολία: έπρεπε να αποφεύγονται οι επαφές, οι μολύνσεις, οι γεινιάσεις και οι συσσωρεύσεις, εξασφαλίζοντας πάντοτε τον αερισμό και την κυκλοφορία του αέρα. Ο χώρος έπρεπε ταυτόχρονα να είναι διαιρεμένος και να μένει ανοιχτός, έπρεπε να διασφαλίζεται μια επιτήρηση ταυτόχρονα συνολική και εξατομικεύουσα, διαχωρίζοντας πάντοτε επιμελώς τα προς επιτήρηση άτομα. Για αρκετό καιρό πίστευα ότι επρόκειτο για προβλήματα που αφορούσαν αποκλειστικά την ιατρική του δέκατου όγδοου αιώνα και τις πεποιθήσεις της.

Κατόπιν, μελετώντας τα προβλήματα της τιμωρητικής πρακτικής αντιλήφθηκα ότι όλα τα μεγάλα σχέδια αναδιάρθρωσης των φυλακών (άλλωστε τοποθετούνται χρονικά λίγο αργότερα, στο πρώτο μισό του δέκατου ένατου αιώνα) επανέρχονται στο ίδιο θέμα, όμως αυτήν τη φορά υπό τον ασεριισμό, πράγμα που σχεδόν πάντοτε υπενθυμίζεται, του Bentham. Δεν υπήρχε κείμενο ή σχέδιο που να αφορούσε τις φυλακές στο οποίο να μην απαντά η “μηχανή” του Bentham. Δηλαδή το “πανοπτικόν”.

Η αρχή ήταν η εξής: στην περιφέρεια, ένα κτίριο με μορφή δακτύλιου. Στο κέντρο ένας πύργος, στον οποίο έχουν διανοιχθεί μεγάλα παράθυρα που βλέπουν στην εσωτερική όψη του

δουλειά του. Το περιφερειακό κτίριο είναι διαιρεμένο σε κελιά, τ' καθένα από τα οποία καταλαμβάνει όλο το πλάτος του κτιρίου. Αυτά τα κελιά έχουν δύο παράθυρα: το ένα βλέπει προς το εσωτερικό και αντικρίζει τα παράθυρα του πύργου, και το άλλο, που βλέπει προς το εξωτερικό, επιτρέπει στο φως να διαπερνά το κελί πέρα ως πέρα. Αρκεί μόνο να τοποθετηθεί ένας επιτηρητής στον κεντρικό πύργο και σε κάθε κελί να κλειστεί ένας τρελός, ένας άρρωστος, ένας κατάδικος, ένας εργάτης ή ένας μαθητής. Με τη βοήθεια του αντίθετου φωτισμού, μπορεί κανείς να συλλάβει από τον πύργο, έτσι όπως περικόπτονται μέσα στο φως, τις μικρές αιχμάλωτες σιλουέτες μέσα στα κελιά της περιφέρειας. Με άλλα λόγια, η αρχή του μπουντρονιμού αντιστρέφεται. Το άπλετο φως και το βλέμμα ενός επιτηρητή συλλαμβάνουν καλύτερα από ό,τι το σκοτάδι, που τελικά προστάτουμε.

Και όμως, η διαπίστωση ότι η ίδια έγνοια υπήρχε πολύ πριν από τον Bentham είναι εντυπωσιακή. Φαίνεται ότι ένα από τα πρώτα πρότυπα αυτής της απομονωτικής ορατότητας είχε τεθεί σε λειτουργία στη Στρατιωτική Σχολή του Παρισιού το 1751 για την οργάνωση των κοιτώνων. Καθένας από τους μαθητές έπρεπε να διαθέτει ένα κελί με τζάμια, όπου μπορούσε να επιβλέπεται όλη τη νύχτα, χωρίς να έχει οποιαδήποτε επαφή ούτε με τους συμμαθητές του ούτε καν με τους υπηρέτες. Επιπλέον, υπήρχε ένας ιδιαίτερα πολύπλοκος μηχανισμός με μόνο στόχο να μπορεί ο κουρέας να χτενίζει καθέναν από τους οικοτρόφους χωρίς να τον αγγίζει: το κεφάλι του μαθητή περνούσε από ένα είδος θυρίδας και το σώμα παρέμενε από την άλλη πλευρά ενός γυάλινου παραπετάσματος που επέτρεπε να βλέπει κανείς ό,τι συνέβαινε. Ο Bentham διηγιόταν ότι την ιδέα του Πανοπτικού τη συνέλαβε ο αδελφός του, καθώς επισκεπτόταν τη Στρατιωτική Σχολή. Το θέμα πλανάται ούτως ή άλλως στον αέρα. Τα έργα του Claude-Nicolas Ledoux, και ιδιαίτερα το αλατουργείο που κατασκεύασε στο Arc-et-Senans, τείνουν στο ίδιο αποτέλεσμα ορατότητας, αλλά με ένα συμπληρωματικό στοιχείο: να υπάρχει ένα κεντρικό σημείο που να είναι ταυτόχρονα εστία άσκησης της εξουσίας και τόπος καταγραφής της γνώσης. Παρ' όλα αυτά, αν και η ιδέα του πανοπτικού προηγείται του Bentham, ο Bentham είναι αυτός που πραγματικά της έδωσε τυπική μορφή. Και τη βάπτισε. Η ίδια η λέξη "πανοπτικόν" φαίνεται να είναι πολύ σημαντική, δεδομένου ότι δηλώνει μια συνολική αρχή. Ο Bentham με αυτόν τον τρόπο δεν φαντάστηκε απλώς μια αρχιτεκτονική μορφή με προορισμό την επίλυση ενός συγκεκριμένου προβλήματος, όπως αυτό της φυλακής ή του σχολείου ή των νοσοκομείων. Κηρύσσει μια αληθινή εφεύρεση, για την οποία λέει ότι είναι «το αυγό του Χριστόφορου Κολόμβου». Και, πραγματικά, αυτό που έψαχναν οι γιατροί, οι ποινολόγοι, οι βιομήχανοι, οι εκπαιδευτικοί, ο Bentham τους το προτείνει: έχει βρεθεί μια τεχνολογία εξουσίας κατάλληλη να επιλύει τα προβλήματα επιτήρησης. Ας σημειωθεί κάτι σημαντικό: ο Bentham σκέφτηκε και είπε ότι η οπτική μέθοδός του αποτελούσε τον μεγάλο νεωτερισμό για την καλή και εύκολη άσκηση της εξουσίας. Πράγματι, από το τέλος του δέκατου όγδου αιώνα και εξής χρησιμοποιήθηκε ευρέως. Όμως οι διαδικασίες εξουσίας που τίθενται σε εφαρμογή στις νεώτερες κοινωνίες είναι πολύ περισσότερες, ποικίλες και πλούσιες. Θα ήταν λάθος να πούμε ότι η αρχή της ορατότητας κατευθύνει όλη την τεχνολογία της εξουσίας από τον δέκατο όγδοο αιώνα και εξής.

MICHELLE PERROT: Περνώντας μέσα από την αρχιτεκτονική! Τι μπορούμε να σκεφτούμε για την αρχιτεκτονική ως τρόπο πολιτικής οργάνωσης; Διότι, τελικά, τα πάντα εγγράφονται στο χώρο, και όχι μόνον από πνευματική αλλά και από υλική άποψη, σε αυτή τη σκέψη του δέκατου όγδου αιώνα.

M. FOUCAULT: Αυτό που μου φαίνεται ότι συμβαίνει στα τέλη του δέκατου όγδου αιώνα είναι ότι η αρχιτεκτονική αρχίζει να συνδέεται με τα προβλήματα του πληθυσμού, της υγείας, της πολεοδομίας. Προηγουμένως, η κατασκευαστική τέχνη ανταποκρινόταν κυρίως στην ανάγκη να εκδηλωθεί η εξουσία, η θεότητα, η δύναμη. Το παλάτι και η εκκλησία συνιστούσαν τις μεγάλες μορφές, στις οποίες έπρεπε να προστεθούν οι ισχυρές θέσεις. Φανερωνόταν η δύνα-

M. Foucault

μή του, φανερονόταν ο ηγεμόνας, φανερονόταν ο Θεός. Η αρχιτεκτονική αναπτύχθηκε για καιρό γύρω από αυτές τις απαιτήσεις. Όμως, προς το τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα εμφανίζονται καινούργια προβλήματα: πρόκειται για τη χρησιμοποίηση της διάρθρωσης του χώρου για οικονομικούς-πολιτικούς σκοπούς.

Μια ιδιαίτερη αρχιτεκτονική άρχισε να διαμορφώνεται. Ο Philippe Ariès έγραψε ορισμένα πράγματα που μου φαίνονται σημαντικά σχετικά με το γεγονός ότι το σπίτι παραμένει ως τον δέκατο όγδοο αιώνα αδιαφοροποίητος χώρος. Υπάρχουν δωμάτια, στα οποία όμως έχει λίγη σημασία αν κανείς κοιμάται, τρώει ή υποδέχεται. Αργότερα, ο χώρος σιγά σιγά εξειδικεύεται και γίνεται λειτουργικός. Έχουμε το σχετικό παράδειγμα της ανοικοδόμησης των εργατικών πόλεων μεταξύ 1830-1870. Η εργατική οικογένεια παγιώνεται και της προδιαγράφεται ένας τύπος ηθικής, αποδίδοντάς της ένα χώρο διαβίωσης με ένα δωμάτιο που αποτελεί την κουζίνα και την τραπεζαρία, ένα δωμάτιο για τους γονείς, που αποτελεί τον τόπο της τεκνοποίησης, και το δωμάτιο των παιδιών. Μερικές φορές, στις πιο προνομιούχες περιπτώσεις, υπάρχει δωμάτιο κοριτσιών και δωμάτιο αγοριών. Θα μπορούσε να γραφεί μια ολόκληρη "ιστορία χώρων" – που θα ήταν ταυτόχρονα μια "ιστορία εξουσιών" – από τις μεγάλες γεωπολιτικές στρατηγικές έως τις μικρές τακτικές της κατοικίας, της ιδρυματικής αρχιτεκτονικής, της σχολικής τάξης ή της νοσοκομειακής οργάνωσης, περνώντας από τις οικονομικές-πολιτικές εγκαταστάσεις. Είναι εκπληκτικό πόσο το πρόβλημα των χώρων άργησε να εμφανιστεί ως ιστορικό-πολιτικό πρόβλημα: είτε ο χώρος είχε παραπεμφθεί στη "φύση" – στο δεδομένο, στους πρωτογενείς προκαθορισμούς, στη "φυσική γεωγραφία", δηλαδή σε ένα είδος "προϊστορικού" στρώματος – είτε γινόταν αντιληπτός ως τόπος διαμονής ή εξάπλωσης ενός λαού, ενός πολιτισμού, μιας γλώσσας ή ενός κράτους. Με λίγα λόγια, ήταν αντικείμενο ανάλυσης είτε ως έδαφος (sol) είτε ως περιοχή (aire). Αυτό που ενδιέφερε ήταν το υπόστρωμα ή τα σύνορα. Χρειάστηκε να εμφανιστούν ο Marc Bloch και ο Fernand Braudel για να αναπτυχθεί μια ιστορία των αγροτικών χώρων ή των παράλιων χώρων. Πρέπει να συνεχιστεί, χωρίς να λέγεται μόνον ότι ο χώρος προκαθορίζει μια ιστορία, η οποία εν συνεχεία τον αναπλάθει και κατακάθεται σε αυτόν. Η παγίωση στο χώρο αποτελεί μια συγκεκριμένη οικονομική-πολιτική μορφή που πρέπει να μελετηθεί λεπτομερώς.

Ανάμεσα σε όλες τις αιτίες που προκάλεσαν για τόσο καιρό μια ορισμένη ολιγωρία σχετικά με τους χώρους, θα αναφέρω μόνο μία, που αφορά το λόγο των φιλοσόφων. Τη στιγμή που άρχισε να αναπτύσσεται μια λελογισμένη πολιτική των χώρων (στο τέλος του δέκατου όγδοου αιώνα), οι νέες κατακτήσεις της θεωρητικής και πειραματικής φυσικής εκτόπιζαν τη φιλοσοφία από το παλιό της δικαίωμα να μιλάει για τον κόσμο (cosmos), για τον πεπερασμένο ή τον άπειρο χώρο. Αυτή η διπλή επένδυση του χώρου με μια πολιτική τεχνολογία και μια επιστημονική πρακτική περιέστειλε τη φιλοσοφία σε μια προβληματική του χρόνου. Από τον Kant και εξής αυτό που για το φιλόσοφο είναι προς σκέψη είναι ο χρόνος. Βλέπε Hegel, Bergson, Heidegger. Και αυτό συνοδεύεται από μιαν αντίστοιχη υποτίμηση του χώρου που εμφανίζεται από την πλευρά της νόησης, της αναλυτικής, της εννοιοκρατίας, του νεκρού, του παγωμένου, του αδρανούς. Θυμάμαι να αναφέρομαι πριν από δέκα χρόνια περίπου σε αυτά τα προβλήματα μιας πολιτικής των χώρων και να μου απαντούν ότι ήταν πολύ αντιδραστικό να επιμένει κανείς τόσο πολύ στο χώρο, και ότι ο χρόνος, το πρόγραμμα ήταν ζωή και πρόοδος. Πρέπει να πούμε ότι αυτή η μομφή προερχόταν από έναν ψυχολόγο – αλήθεια και ντροπή της φιλοσοφίας του δέκατου ένατου αιώνα.

Μ. PERROT: Παρεμπιπτόντως, μου φαίνεται ότι η έννοια της σεξουαλικότητας είναι πολύ σημαντική. Το ελισσημάνατε αυτό αναφερόμενος στην επιτήρηση των στρατιωτικών – το ίδιο πρόβλημα εμφανίζεται και με την εργατική οικογένεια. Πρόκειται μάλλον για κάτι θεμελιώδες.

Μ. FOUCAULT: Απολύτως. Σε αυτά τα ζητήματα επιτήρησης και ιδιαίτερα της σχολικής επιτήρησης, γίνεται φανερό ότι οι έλεγχοι της σεξουαλικότητας εγγράφονται μέσα στην αρχιτεκτο-

τορικά α'

νική. Στην περίπτωση της Στρατιωτικής Σχολής, οι ίδιοι οι τοίχοι μιλούν για τη μάχη ενάντια στην ομοφυλοφιλία και τον αυνανισμό.

M. PERROT: Πάντα μιλώντας για την αρχιτεκτονική, δεν νομίζετε ότι κάποιος, όπως οι γιατροί, η κοινωνική συμμετοχή των οποίων είναι υπολογίσιμη προς το τέλος του δέκατου ογδοού αιώνα, διαδραμάτισαν κατά κάποιο τρόπο ρόλο ρυθμιστών του χώρου; Τότε είναι που γεννιέται η κοινωνική υγιεινή: στο όνομα της καθαριότητας, της υγείας, ελέγχεται η τοποθέτηση του καθενός. Και οι γιατροί, με την αναγέννηση της ιπποκρατικής ιατρικής, βρίσκονται άμεσα σε αυτούς που είναι οι περισσότερο ευαίσθητοι στο πρόβλημα του περιβάλλοντος, του χώρου, της θερμοκρασίας, στοιχεία που τα ξαναβρίσκουμε στη μελέτη του Howard για τις φυλακές.²

M. FOUCAULT: Οι γιατροί ήταν τότε εν μέρει ειδικοί σε ζητήματα χώρου. Ήθελαν τέσσερα θεμελιώδη προβλήματα: το πρόβλημα των τοποθεσιών (τοπικό κλίμα, φύση του εδάφους, ξηρασία και ξηρότητα: με το όνομα "συγκρότηση", μελετούσαν αυτόν το συνδυασμό των τοπικών προσδιοριστικών στοιχείων και των εποχιακών εναλλαγών που ευνοεί σε μια δεδομένη στιγμή έναν τύπο αρρώστιας· το πρόβλημα των συνυπάρξεων (είτε ανθρώπων μεταξύ τους: το ζήτημα της πυκνότητας και της εγγύτητας· είτε ανθρώπων και πραγμάτων: το ζήτημα των υδάτων, των αποχετεύσεων, του αερισμού· είτε ανθρώπων και ζώων: το ζήτημα των σφαγείων ή των σταύλων· είτε των ανθρώπων και των νεκρών: το ζήτημα των νεκροταφείων)· το πρόβλημα της κατοίκησης (κατοικία, πολεοδομία)· το πρόβλημα των μετακινήσεων (μετανάστευση των ανθρώπων, διάδοση των ασθενειών).

Μαζί με τους στρατιωτικούς υπήρξαν οι πρώτοι διαχειριστές του συλλογικού χώρου. Όμως οι στρατιωτικοί σκέφτονταν κυρίως για το χώρο των "εκστρατειών" (επομένως των "περασμάτων") και το χώρο των φρουριών, ενώ οι γιατροί σκέφτονταν κυρίως για το χώρο της κατοίκησης και των πόλεων.

Ποιος είναι εκείνος που αναζήτησε τους σταθμούς της κοινωνιολογικής σκέψης στον Montesquieu και τον Auguste Comte; Κάτι τέτοιο δείχνει μεγάλη άγνοια. Η κοινωνιολογική γνώση διαμορφώθηκε μάλλον μέσα σε πρακτικές όπως αυτές των γιατρών. Ο Guérin, στο ξεκίνημα του δέκατου ένατου αιώνα, έγραψε, για παράδειγμα, μια θαυμάσια ανάλυση της πόλης της Nantes.

Πράγματι, η παρέμβαση των γιατρών την εποχή εκείνη υπήρξε τόσο κεφαλαιώδης, διότι προκλήθηκε από ένα σύνολο καινούργιων πολιτικών και κοινωνικών προβλημάτων: από τη βαρύτητα των πληθυσμιακών γεγονότων.

M. PERROT: Εξάλλου και στη συλλογιστική του Bentham είναι εντυπωσιακό πόση σημασία έχει το ζήτημα του αριθμού των ανθρώπων. Αναφέρει/επανελημμένα ότι έχει επιλύσει τα προβλήματα πειθαρχίας που ετίθεντο από ένα μεγάλο πλήθος ανθρώπων στα χέρια ολίγων.

M. FOUCAULT: Όπως οι σύγχρονοί του, βρέθηκε και αυτός αντιμέτωπος με το πρόβλημα της συσσώρευσης ανθρώπων. Αλλά ενώ οι οικονομολόγοι έθελαν το πρόβλημα με όρους πλούτου (πληθυσμός-πλούτος, καθότι εργατικά χέρια, πηγή οικονομικής δραστηριότητας, κατανάλωση και πληθυσμός-φτώχεια, καθότι πλεονάζων και αγρόσχος), ο Bentham θέτει το ζήτημα με όρους εξουσίας: ο πληθυσμός ως στόχος σχέσεων κυριαρχίας. Μπορεί να ειπωθεί, νομίζω, ότι οι μηχανισμοί εξουσίας, που λειτουργούσαν ακόμα και σε μια διοικητική μοναρχία τόσο ανεπτυγμένη όσο η γαλλική, άφηναν να εμφανίζονται αρκετά μεγάλα ανοίγματα στο δίχτυ: σύστημα με κενά, αστάθμητο, καθολικό, χωρίς διόλου να διεισδύει στη λεπτομέρεια, που ασκείτο σε ομάδες με συνοχή ή που εφαρμόζε τη μέθοδο του παραδειγματισμού (όπως φαίνεται καθαρά στη φορολογία ή στο ποινικό δίκαιο), η εξουσία είχε μια ισχνή ικανότητα "εστίασης", όπως θα λέγαμε με φωτογραφικούς όρους. Δεν ήταν σε θέση να ασκήσει μια εξατομι-

M. Foucault

κεύουσα και εξαντλητική ανάλυση του κοινωνικού σώματος. Έτσι, οι οικονομικές μεταβολές του 18ου αιώνα έκαναν αναγκαίο να τεθούν σε κυκλοφορία τα αποτελέσματα της εξουσίας, μέσα από κανάλια όλο και πιο λεπτά, φτάνοντας ως τα ίδια τα άτομα, ως το σώμα τους, τις κινήσεις τους, ως καθεμιά από τις καθημερινές τους ενέργειες. Η εξουσία έπρεπε να είναι ακόμη και για τη διακυβέρνηση ενός μεγάλου αριθμού ανθρώπων, τόσο αποτελεσματική όσο θα ήταν αν ασκούσαν σε έναν μόνον άνθρωπο.

M. PERROT: Τα δημογραφικά ρεύματα του δέκατου όγδοου αιώνα συνέβαλαν χωρίς άλλο στην ανάπτυξη μιας τέτοιας εξουσίας.

J.-P. BAROU: Δεν είναι λοιπόν εκπληκτικό να βλέπουμε ότι η Γαλλική Επανάσταση, στο πρόσωπο ανθρώπων όπως ο La Fayette, υποδέχτηκε ευνοϊκά το πρόγραμμα του πανοπτικού; Ξέρουμε, άλλωστε, ότι με δική του φροντίδα ο Bentham χρίστηκε "Γάλλος Πολίτης" το 1791.

M. FOUCAULT: Θα έλεγα ότι ο Bentham είναι το συμπληρωματικό του Rousseau. Ποιο είναι πράγματι το ρουσσωικό όνειρο που παρακίνησε τόσους επαναστάτες; Αυτό μιας διάφανης κοινωνίας, ταυτόχρονα ορατής και αναγνώσιμης σε καθένα από τα μέρη της. Να μην υπάρχουν πια σκοτεινές ζώνες, ζώνες που να κυβερνώνται από τα προνόμια της βασιλικής εξουσίας, ή από τα προνόμια του ενός ή του άλλου σώματος, ή ακόμη και από την αταξία. Ο καθένας, από το σημείο που καταλαμβάνει, να μπορεί να βλέπει το σύνολο της κοινωνίας, οι καρδιές να επικοινωνούν μεταξύ τους, τα βλέμματα να μη συναντούν πλέον εμπόδια, να βασιλεύει η γνώμη, η γνώμη καθενός για καθένα. Ο Starobinski έχει γράψει πολύ ενδιαφέρουσες σελίδες γι' αυτό το θέμα στα βιβλία του *La Transparence et l'obstacle* (Η διαφάνεια και το εμπόδιο) και *L'invention de la liberté* (Η εφεύρεση της ελευθερίας).

Ο Bentham είναι ταυτόχρονα αυτό και ακριβώς το αντίθετο. Θέτει το πρόβλημα της ορατότητας, αλλά έχοντας στο νου μια ορατότητα οργανωμένη πλήρως γύρω από ένα κυριαρχικό και επιτηρητικό βλέμμα. Θέτει σε λειτουργία το σχέδιο μιας καθολικής ορατότητας, που θα ενεργούσε προς όφελος μιας εξουσίας άκαμπτης και εξαντλητικής. Έτσι, πάνω στο μεγάλο ρουσσωικό θέμα –που συνιστά κατά κάποιο τρόπο το λυρισμό της Επανάστασης– αναρτάται η τεχνική ιδέα της άσκησης μιας εξουσίας «τα πάντα ορώσης», που αποτελεί την έμμονη ιδέα του Bentham. Τα δυο μαζί προστίθενται και το σύνολο λειτουργεί: ο λυρισμός του Rousseau και η έμμονη του Bentham.

M. PERROT: Υπάρχει και αυτή η φράση στο *Panopticon*: «Κάθε σύντροφος γίνεται επιτηρητής».

M. FOUCAULT: Ο Rousseau θα έλεγε σίγουρα το αντίθετο: κάθε επιτηρητής να γίνει σύντροφος. Κοιτάξτε τον Αιμίλιο: ο παιδαγωγός του Αιμίλιου είναι ένας επιτηρητής που πρέπει να είναι και σύντροφος.

J.-P. BAROU: Η Γαλλική Επανάσταση όχι μόνο δεν κάνει μια ανάγνωση που να πλησιάζει αυτήν που κάνουμε εμείς σήμερα, αλλά επιπλέον βρίσκει στο σχέδιο του Bentham στόχους ανθρωπιστικούς.

M. FOUCAULT: Ακριβώς, όπως η Επανάσταση αναζητεί μια καινούργια δικαιοσύνη, ποιο πρέπει να είναι, γι' αυτήν, το μέσον της; Η κοινή γνώμη. Το πρόβλημά της, και πάλι, δεν ήταν να επιτύχει να τιμωρούνται οι άνθρωποι, αλλά να μην μπορούν ούτε καν να ενεργούν άσχημα στο βαθμό που θα ένιωθαν βουτηγμένοι, βυθισμένοι, σε ένα πεδίο ολικής ορατότητας, όπου η γνώμη των άλλων, το βλέμμα των άλλων, ο λόγος των άλλων θα τους συγκρατούσε από το να κάνουν το κακό ή το βλαβερό. Αυτό είναι διαρκώς παρόν στα κείμενα της Επανάστασης.

M. PERROT: Το άμεσο πλαίσιο διαδραμάτισε επίσης τον δικό του ρόλο στην υιοθέτηση του πα-

στο κείμενο του Bentham: «Πρέπει, λέει, κανείς να είναι διαρκώς υπό το βλέμμα του επιθεωρητή. Πρόκειται για την απώλεια της δύναμης να κάνει κανείς το κακό και σχεδόν και της σκέψης να το θέλει». Βρισκόμαστε στην καρδιά των σκέψεων που απασχολούν την Επανάσταση: να εμποδίζονται οι άνθρωποι να κάνουν το κακό, να τους αφαιρείται η διάθεση να το πράξουν και το όλον συνοψίζεται ως εξής: να μην μπορείς και να μη θέλεις.

M. FOUCAULT: Εδώ μιλάμε για δυο πράγματα: το βλέμμα και την εσωτερικοποίηση. Και, στο βάθος, άραγε δεν υπάρχει και το πρόβλημα του κόστους της εξουσίας; Η εξουσία, στην πραγματικότητα, δεν ασκείται χωρίς να κοστίζει κάτι. Υπάρχει προφανώς το οικονομικό κόστος, και ο Bentham αναφέρεται σ' αυτό: πόσοι επιτηρητές θα χρειαστούν; Πόσο, κατά συνέπεια, θα κοστίσει η μηχανή; Αλλά υπάρχει και το καθαρά πολιτικό κόστος. Αν υπάρχει πολλή βία, υπάρχει κίνδυνος να προκληθούν εξεγέρσεις: εξάλλου αν η παρέμβαση γίνεται με τρόπο πολύ ασυνεχή, υπάρχει κίνδυνος να επιτραπεί να αναπτυχθούν στα μεσοδιαστήματα φαινόμενα αντίστασης και ανυπακοής με υψηλό πολιτικό κόστος. Έτσι λειτουργούσε η μοναρχική εξουσία. Για παράδειγμα, η δικαιοσύνη δεν συνελάμβανε παρά ένα γελοίο ποσοστό εγκληματιών. Το συμπέρασμα από το γεγονός αυτό την έκανε να υποστηρίζει ότι η τιμωρία πρέπει να είναι περιλάμπρη, έτσι ώστε οι άλλοι να φοβούνται. Είχαμε λοιπόν μια βίαιη εξουσία, η οποία όφειλε, διαμέσου του παραδειγματισμού, να εξασφαλίσει τις λειτουργίες της συνέχειας.

Οι νέοι θεωρητικοί του δέκατου/όγδοου αιώνα αντιπαράτιθενται σε αυτό: πρόκειται για μια εξουσία υπερβολικά δαπανηρή και με πενιχρά αποτελέσματα. Κάνουμε μεγάλες δαπάνες για τη βία, οι οποίες τελικά δεν έχουν τη δύναμη παραδείγματος. Είμαστε μάλιστα υποχρεωμένοι να πολλαπλασιάζουμε τις βιαιότητες και κατ' αυτόν τον τρόπο πολλαπλασιάζουμε τις εξεγέρσεις.

M. PERROT: Αυτό που συνέβη με τις ταραχές γύρω από τη λαιμητόμο.

M. FOUCAULT: Αντιθέτως, υπάρχει το βλέμμα, το οποίο θα απαιτήσει πολύ μικρή δαπάνη. Δεν χρειάζονται ούτε όπλα ούτε φυσικές βιαιότητες ούτε υλικοί καταναγκασμοί. Μόνο ένα βλέμμα. Ένα βλέμμα που επιτηρεί και το οποίο ο καθένας, αισθανόμενος να βαραίνει επάνω του, θα καταλήξει να εσωτερικεύσει σε σημείο τέτοιο ώστε να αυτοπαρατηρείται. Ο καθένας έτσι θα ασκήσει αυτή την επιτήρηση επάνω και ενάντια στον εαυτό του. Υπέροχη συνταγή: συνεχής εξουσία και με κόστος τελικά γελοίο! Ο Bentham όταν θεωρεί ότι την έχει βρει, σκέφτεται ότι πρόκειται για το αυγό του Κολόμβου στην τάξη της πολιτικής, συνταγή ακριβώς αντίστροφη από αυτήν της μοναρχικής εξουσίας. Πράγματι, στις τεχνικές εξουσίες που αναπτύχθηκαν στη σύγχρονη εποχή, το βλέμμα είχε πολύ μεγάλη σημασία, αλλά, όπως έχω πει, απέχει από του να είναι το μόνο εργαλείο, ούτε καν το κυριότερο, που ετέθη σε εφαρμογή.

M. PERROT: Σχετικά με αυτό, φαίνεται ότι ο Bentham θέτει στον εαυτό του το πρόβλημα της εξουσίας, κυρίως για μικρές ομάδες. Γιατί; Επειδή, όπως λέει, το μέρος είναι ήδη το όλον και, αν πετύχουμε στο επίπεδο της ομάδας, θα μπορούσαμε να το επεκτείνουμε στο κοινωνικό σύνολο; Ή μήπως το κοινωνικό σύνολο, η εξουσία στο επίπεδο του κοινωνικού συνόλου αποτελούν δεδομένα που τότε στην πραγματικότητα δεν είναι νοητά; Γιατί;

M. FOUCAULT: Πρόκειται για το πρόβλημα της αποφυγής αυτών των εμποδίων, αυτών των ενοχλήσεων, όπως άλλωστε και τα εμπόδια που κατά την περίοδο της προεπαναστατικής Απολυταρχίας έθεταν στις αποφάσεις της εξουσίας τα συγκροτημένα σώματα, τα προνόμια ορισμένων κατηγοριών, από τον κλήρο ως τις συντεχνίες, περνώντας από το σώμα των δικαστών. Η αστική τάξη κατανοεί πολύ καλά ότι μια καινούργια νομοθεσία ή ένα καινούργιο Σύνταγμα δεν θα της αρκέσουν ως εγγύηση της ηγεμονίας της. Καταλαβαίνει ότι πρέπει να εφεύρει μια νέα τεχνολογία που θα εξασφαλίσει τη διήθηση σε όλο το κοινωνικό σώμα, ως και στα μικρότερα μέρη του, των αποτελεσμάτων εξουσίας. Και ως προς αυτό η αστική τά-

τοπικά α'

ξη όχι μόνον έκανε μια πολιτική επανάσταση, αλλά μάλιστα προνόησε να καθιερώσει μια κοινωνική ηγεμονία στην οποία έκτοτε ποτέ δεν επανήλθε. Και γι' αυτό όλες αυτές οι εφευρέσεις υπήρξαν τόσο σημαντικές και ο Bentham, χωρίς άλλο, από τους πιο εξέχοντες από όλους εκείνους τους εφευρέτες της εξουσιαστικής τεχνολογίας.

J.-P. BAROU: Όμως, δεν είναι σαφές αν ο χώρος, οργανωμένος έτσι όπως τον προάγει ο Bentham, είναι σε θέση να ωφελήσει οποιονδήποτε, ούτε καν αυτούς που βρίσκονται τοποθετημένοι στον κεντρικό πύργο ή έρχονται να τον επισκεφθούν. Έχουμε την αίσθηση ότι βρισκόμαστε μπροστά σ' έναν κόσμο-κόλαση, από τον οποίο κανείς δεν μπορεί να δραστητεύσει, ούτε αυτοί που επιτηρούνται ούτε αυτοί που επιτηρούν.

M. FOUCAULT: Δίχως άλλο, εδώ βρίσκεται το διαβολικό στοιχείο αυτής της ιδέας όπως και όλων των εφαρμογών που επακολούθησαν. Δεν πρόκειται για δύναμη που θα μπορούσε να δοθεί συνολικά σε κάποιον και που αυτός ο κάποιος θα ασκούσε μεμονωμένα, συνολικά πάνω στους άλλους. Πρόκειται για μια μηχανή στην οποία εμπλέκεται όλος ο κόσμος, τόσο αυτοί που ασκούν την εξουσία όσο και αυτοί πάνω στους οποίους ασκείται η εξουσία. Αυτό μου φαίνεται ότι είναι το ίδιο των κοινωνιών που εγκαθιδρύονται κατά τη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Η εξουσία δεν ταυτίζεται πλέον κατ' ουσίαν με ένα άτομο, στο οποίο θα ανήκε, και ο οποίος θα την ασκούσε κληρονομικά. Γίνεται μηχανισμός του οποίου κανένας δεν είναι δικαιούχος. Βέβαια, σε αυτήν τη μηχανή, κανένας δεν καταλαμβάνει την ίδια θέση με κάποιον άλλον και ορισμένες θέσεις υπερέχουν, επιτρέποντας να παραχθούν αποτελέσματα πρωτοκαθεδρίας. Έτσι, αυτές οι θέσεις μπορούν να παγιώσουν μια ταξική κυριαρχία, στο βαθμό μάλιστα που αποσυνδέουν την εξουσία από την ατομική δύναμη.

M. PERROT: Η λειτουργία του πανοπτικού είναι από αυτήν την άποψη κάπως αντιφατική. Υπάρχει ο κύριος επιθεωρητής, ο οποίος από τον κεντρικό πύργο επιτηρεί τους φυλακισμένους. Αλλά επιτηρεί πολύ και τους υφισταμένους του, δηλαδή το προσωπικό φύλαξης και επιτήρησης: αυτός ο κύριος επιθεωρητής δεν έχει καμιά εμπιστοσύνη στους επιτηρητές. Χρησιμοποιεί μάλιστα σχετικά υποτιμητικά λόγια γι' αυτούς οι οποίοι, παρ' όλα αυτά, υποτίθεται ότι είναι σε κοντινή σχέση μαζί του. Αυτή είναι μια αριστοκρατική σκέψη.

Όμως, ταυτόχρονα, όσον αφορά το προσωπικό, θέλω να κάνω ακόμη μία παρατήρηση, ότι, δηλαδή, αποτελούσε ένα πρόβλημα για τη βιομηχανική επανάσταση. Το να βρεθούν οι επιστάτες, οι μηχανικοί που θα είχαν την ικανότητα να οργανώσουν και να επιβλέψουν τα εργοστάσια, δεν ήταν κάτι εύκολο για τους εργοδότες.

M. FOUCAULT: Αυτό είναι ένα σοβαρό πρόβλημα που τίθεται κατά τον δέκατο όγδοο αιώνα. Το βλέπουμε καθαρά με το στρατό, όταν χρειάστηκε να συγκροτηθούν οι κατώτεροι αξιωματικοί που θα είχαν τόσες αρχηγικές γνώσεις όσες χρειάζονται για τον αποτελεσματικό έλεγχο των στρατευμάτων κατά τη διάρκεια των συχνά δύσκολων τακτικών ελιγμών, και πόσο μεγάλων δύσκολων όταν το πυροβόλο όπλο είχε μόλις τελειοποιηθεί. Οι κινήσεις, οι μετατοπίσεις, οι γραμμές, οι παρελάσεις έκαναν αναγκαίο αυτό το πειθαρχικό προσωπικό. Κατόπιν τα εργοστάσια έθεσαν με τον τρόπο τους το ίδιο πρόβλημα. Το σχολείο, επίσης, με τους διευθυντές του, τους δασκάλους του, τους επιτηρητές του. Η Εκκλησία ήταν τότε από τα σπάνια κοινωνικά σώματα όπου υπήρχαν ικανά κατώτερα στελέχη. Ο ιερωμένος, ούτε πολύ μορφωμένος ούτε τελείως αγράμματος, ο παπάς, ο διάκος, μπήκαν στην αρένα όταν χρειάστηκε να εκπαιδευτούν στο σχολείο εκατοντάδες χιλιάδες παιδιά. Το Κράτος δεν απέκτησε παρόμοια κατώτερα στελέχη παρά πολύ αργότερα. Όπως για τα νοσοκομεία. Δεν πάει πολύς καιρός απ' όταν το νοσοκομειακό προσωπικό φύλαξης αποτελούνταν στη μεγάλη πλειοψηφία του από καλόγριες.

Μ. PERROT: Οι ίδιες καλόγριες διαδραμάτισαν βασικό ρόλο και στις απαρχές της εργασίας των γυναικών: αναφέρομαι στα περίφημα οικοτροφεία του δέκατου ένατου αιώνα όπου διέμενε και δούλευε γυναικείο προσωπικό υπό τον έλεγχο καλογριών που είχαν ειδικά εκπαιδευτεί στην άσκηση της εργοστασιακής πειθαρχίας.

Το πανοπτικόν διόλου δεν εξαιρείται από τέτοια προβλήματα, όταν διαπιστώνουμε ότι υπάρχει πράγματι αυτή η επιτήρηση του προσωπικού φύλαξης από τον κύριο επιθεωρητή και, μέσα από τα παράθυρα του πύργου, η επιτήρηση όλων, μια αδιάκοπη διαδοχή βλεμμάτων που μας κάνει να σκεφτούμε το «κάθε σύντροφος γίνεται επιτηρητής», σε σημείο ώστε, πράγματι, να έχουμε μια κάπως ιλιγγιώδη αίσθηση ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια εφεύρεση της οποίας ο δημιουργός δεν είχε τον απόλυτο έλεγχο. Μάλιστα, ο Bentham είναι αυτός που στην αρχή θέλει να εμπιστευθεί μια μοναδική εξουσία, την κεντρική εξουσία. Όμως, διαβάζοντάς τον αναρωτιέται κανείς ποιον βάζει ο Bentham στον κεντρικό πύργο; Μήπως το μάτι του Θεού; Όμως ο Θεός είναι ελάχιστα παρών στο κείμενό του. Η θρησκεία δεν έχει παρά χρηστικό ρόλο. Τότε, λοιπόν, ποιον; Τελικά είμαστε αναγκασμένοι να παραδεχτούμε ότι ο ίδιος ο Bentham δεν ξέρει πολύ καλά σε ποιον να εμπιστευθεί την εξουσία.

Μ. FOUCAULT: Δεν μπορεί να εμπιστευθεί κανέναν στο μέτρο που κανείς δεν μπορεί ούτε πρέπει να είναι αυτό που ήταν ο βασιλιάς στο παλαιό σύστημα, δηλαδή, πηγή εξουσίας και δικαιοσύνης. Η θεωρία της μοναρχίας τó συνεπαγόταν. Στο βασιλιά έπρεπε να υπάρχει εμπιστοσύνη. Λόγω της ύπαρξής του και μόνον, η βουλή του Κυρίου αποτελούσε πηγή δικαιοσύνης, νόμου, εξουσίας. Η εξουσία στο πρόσωπό του δεν μπορούσε παρά να είναι καλή: κακός βασιλιάς ισοδυναμούσε με ατύχημα της ιστορίας ή με τιμωρία του απολύτως καλού ηγεμόνα, του Θεού. Ενώ μπορεί να μην υπάρχει εμπιστοσύνη σε κανέναν αν η εξουσία είναι οργανωμένη σαν μηχανή που λειτουργεί με πολύπλοκα γρανάζια, όπου η θέση του καθενός είναι το καθοριστικό στοιχείο και όχι η φύση του. Αν η μηχανή ήταν τέτοια ώστε κάποιος να βρισκόταν έξω από αυτήν ή να είχε μόνον αυτός την ευθύνη της διαχείρισής του, η εξουσία θα ταυτιζόταν με έναν άνθρωπο και θα επιστρέφαμε σε μια εξουσία μοναρχικού τύπου. Στο πανοπτικόν ο καθένας, ανάλογα με τη θέση του, επιτηρείται απ' όλους τους άλλους ή από ορισμένους άλλους. Έχουμε να κάνουμε με ένα μηχανισμό ολικής και κινητής έλλειψης εμπιστοσύνης, διότι δεν υπάρχει κάποιο απόλυτο σημείο. Η τελειότητα της επιτήρησης είναι άθροισμα επιβουλής.

J.-P. BAROU: Διαβολικός μηχανισμός, είπες, που δεν χαρίζεται σε κανέναν. Ίσως πρόκειται για την εικόνα της εξουσίας σήμερα. Αλλά, κατά την άποψή σου, πώς μπορούσαμε να φτάσουμε εκεί; Με ποια θέληση; Και ποιανού;

Μ. FOUCAULT: Το ζήτημα της εξουσίας φτωχαίνει όταν τίθεται αποκλειστικά με όρους νομοθεσίας ή συντάγματος, ή μόνο με όρους Κράτους ή κρατικού μηχανισμού. Η εξουσία είναι με άλλον τρόπο πιο περίπλοκη, πιο πυκνή και διάχυτη, από ένα σύνολο νόμων ή έναν κρατικό μηχανισμό. Δεν μπορείς να αποδώσεις την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στον καπιταλισμό ούτε να διανοηθείς την τεχνολογική τους ανάπτυξη αν, ταυτόχρονα, δεν λάβεις υπόψη σου και τους μηχανισμούς εξουσίας. Στην περίπτωση, για παράδειγμα, της διαιρέσης εργασίας στα μεγάλα εργοστάσια του δέκατου όγδοου αιώνα, πώς θα είχε επιτευχθεί αυτός ο διαχωρισμός των εργασιών, αν δεν είχε υπάρξει νέα κατανομή εξουσίας στο ίδιο το επίπεδο της διεθέτησης των παραγωγικών δυνάμεων; Το ίδιο και στον σύγχρονο στρατό: δεν αρκούσε η ύπαρξη ενός άλλου τύπου οπλισμού και μιας άλλης μορφής στρατολόγησης. Χρειάστηκε ταυτόχρονα να υπάρξει και αυτή η νέα κατανομή εξουσίας που ονομάζεται πειθαρχία, με τις ιεραρχίες της, τους περιορισμούς της, τις επιθεωρήσεις της, τις ασκήσεις της, την καλλιέργεια ανακλαστικών και την εκπαίδευσή της. Χωρίς αυτά ο στρατός έτσι όπως λειτουργήσε από τον δέκατο έβδομο αιώνα και εξής δεν θα είχε υπάρξει.

τοπικά α'

J.-P. BAROU: Παρ' όλα αυτά, κάποιος ή κάποιοι ωθούν το όλον ή όχι;

M. FOUCAULT: Πρέπει να γίνει μια διάκριση. Είναι αρκετά προφανές ότι σ' ένα μηχανισμό, όπως σ' ένα στρατό ή ένα εργοστάσιο, ή κάποιο άλλο τύπο θεσμού, το δίκτυο εξουσίας ακολουθεί πυραμιδοειδή μορφή. Υπάρχει δηλαδή μια κορυφή. Και όμως, ακόμα και σε μια τόσο απλή περίπτωση, αυτή η "κορυφή" δεν είναι η "πηγή" ή η "αρχή" απ' όπου θα απέρρευε όλη η εξουσία, σαν από μια φωτεινή εστία (αυτή είναι η εικόνα με την οποία αναπαριστάται η μοναρχία). Η κορυφή και τα κατώτερα στοιχεία της ιεραρχίας είναι σε σχέση αμοιβαίας στήριξης και οροθέτησης. "Κρατούνται" μεταξύ τους (η εξουσία, αμοιβαίος και απεριόριστος "εγκβιασμός"). Όμως αν με ρωτάς αν αυτή η νέα τεχνολογία εξουσίας έχει ιστορικά την απαρχή της σε ένα άτομο ή σε μια προσδιορισμένη ομάδα ατόμων, που θα είχαν αποφασίσει να την εφαρμόσουν για να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντά τους και να καταστήσουν το κοινωνικό σώμα χρησιμοποιήσιμο από αυτά, θα απαντούσα όχι. Αυτές οι τακτικές εφευρέθηκαν και οργανώθηκαν με αφετηρία τοπικές συνθήκες και ιδιαίτερες αναγκαιότητες. Σχεδιάστηκαν κομμάτι κομμάτι πριν έρθει μια ταξική στρατηγική να τις οριστικοποιήσει σε τεράστια συνεκτικά σύνολα. Πρέπει να σημειωθεί άλλωστε ότι αυτά τα σύνολα δεν οφείλονται σε ομογενοποίηση αλλά μάλλον σε ένα πολύπλοκο παιχνίδι αμοιβαίας στήριξης των διαφόρων μηχανισμών εξουσίας, που διατηρούν σαφώς την ιδιαιτερότητά τους. Έτσι, στη σύγχρονη εποχή, το παιχνίδι ανάμεσα σε οικογένεια, ιατρική, ψυχιατρική, ψυχανάλυση, σχολείο, δικαιοσύνη, όσον αφορά τα παιδιά, δεν ομογενοποιεί τους διάφορους θεσμούς, αλλά εγκαθιδρύει μεταξύ τους διασυνδέσεις, παραπομπές, συμπληρωματικότητες, οροθετήσεις, που αφήνουν να νοηθεί ότι ο καθένας διατηρεί έως ενός σημείου τα δικά του ιδιαίτερα γνωρίσματα.

M. PERROT: Αντιτίθεστε στην ιδέα μιας εξουσίας ως υπερδομής, αλλά όχι στην ιδέα ότι αυτή η εξουσία αποτελεί κατά κάποιο τρόπο κύριο συστατικό στοιχείο της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, ότι αποτελεί μέρος τους.

M. FOUCAULT: Ακριβώς. Μεταμορφώνεται δε συνεχώς μαζί τους. Το πανοπτικόν αποτελούσε ουτοπία-πρόγραμμα. Όμως, ήδη κατά την εποχή του Bentham, το θέμα της εξουσίας που προσδιόριζε στο χώρο, που κοιτούσε, που ακινητοποιούσε, μιας εξουσίας, με μια λέξη, πειθαρχικής, είχε ξεπεραστεί εκ των πραγμάτων από μηχανισμούς πολύ πιο διεισδυτικούς, που επέτρεπαν τη ρύθμιση των πληθυσμιακών φαινομένων, τον έλεγχο των διακυμάνσεών τους, την αντιστάθμιση των μη κανονικοτήτων τους. Ο Bentham από τη μια μεριά "αρχαΐζει" με τη σημασία που δίνει στο βλέμμα, από την άλλη είναι εξαιρετικά νεωτεριστής με τη σημασία που δίνει γενικά στις τεχνικές εξουσίας.

M. PERROT: Δεν υπάρχει ολικό Κράτος, υπάρχουν μικρο-κοινωνίες, μικρόκοσμοι που συγχροτούνται.

J.-P. BAROU: Για την ανάπτυξη λοιπόν του πανοπτικού πρέπει να εγκατέσουμε τη βιομηχανική κοινωνία; Ή μήπως πρέπει να θεωρήσουμε υπεύθυνη την καπιταλιστική κοινωνία;

M. FOUCAULT: Βιομηχανική κοινωνία ή καπιταλιστική κοινωνία; Δεν θα ήξερα πώς να απαντήσω, θα έλεγα μόνον ότι αυτές οι μορφές εξουσίας ξαναβρίσκονται στις σοσιαλιστικές κοινωνίες. Η μεταφορά ήταν άμεση. Αλλά, σ' αυτό το σημείο, θα προτιμούσα να παρέμβει η ιστορικός αντί για μένα.

M. PERROT: Είναι αλήθεια ότι η συσσώρευση του κεφαλαίου έγινε μέσω μιας βιομηχανικής τεχνολογίας και μέσω της σύστασης ενός ολόκληρου μηχανισμού εξουσίας. Όμως είναι επίσης αλήθεια ότι μια παρόμοια διαδικασία εμφανίζεται και στη σοβιετική σοσιαλιστική κοινωνία. Ο σταλινισμός από ορισμένες πλευρές αντιστοιχεί και αυτός σε μια περίοδο συσσώρευσης κεφαλαίου και εγκαθίδρυσης μιας ισχυρής εξουσίας.

M. Foucault

J.-P. BAROU: Ξαναβρίσκουμε παρεπιπτόντως και την έννοια του κέρδους. Ως εκ τούτου η απάνθρωπη μηχανή του Bentham εμφανίζεται να είναι πολύτιμη, τουλάχιστον για ορισμένους.

M. FOUCAULT: Προφανώς! Πρέπει να έχει κανείς την κάπως αφελή αισιοδοξία των "dandys" του δέκατου ένατου αιώνα για να φανταστεί ότι η αστική τάξη είναι χαζή. Αντίθετα, θα πρέπει κανείς να πάρει υπόψη του τις μεγαλοφυείς επιτεύξεις της. Και ανάμεσά τους, ακριβώς, συγκαταλέγεται το γεγονός ότι κατόρθωσε να κατασκευάσει μηχανές εξουσίας που επιτρέπουν κυκλώματα κέρδους, τα οποία με τη σειρά τους ενισχύουν και τροποποιούν τους μηχανισμούς εξουσίας, και αυτό με κινητό και κυκλικό τρόπο. Η φεουδαρχική εξουσία, που λειτουργούσε με βάση την παρατήρηση και τη δαπάνη, υπονόμει τον εαυτό της. Η εξουσία της αστικής τάξης ανακυκλώνεται, όχι με τη συντήρηση, αλλά μέσα από διαδοχικούς μετασχηματισμούς. Εξ ου και το ότι η κυριαρχία της δεν εγγράφεται στην ιστορία όπως σε αυτή της φεουδαρχίας ως και ο πρόσκαιρος χαρακτήρας της και η εφευρετική της ευελιξία. Εξ ου και η δυνατότητα της πτώσης της και της Επανάστασης ενσωματώνεται σχεδόν εξαρχής με την ιστορία της.

M. PERROT: Μπορούμε να επισημάνουμε ότι ο Bentham αποδίδει σημαντική θέση στην εργασία. Επανερχεται ασταμάτητα σε αυτήν.

M. FOUCAULT: Αυτό ανάγεται στο γεγονός ότι οι τεχνικές εξουσίας εφευρέθηκαν για να απαντήσουν στις απαιτήσεις της παραγωγής. Εννοώ την παραγωγή με την ευρεία έννοια (μπορεί να πρόκειται για την "παραγωγή" μιας καταστροφής, όπως στην περίπτωση του στρατού).

J.-P. BAROU: Παρεπιπτόντως, όταν χρησιμοποιείς τη λέξη "εργασία" στα βιβλία σου, σπάνια αναφέρεσαι στην παραγωγική εργασία.

M. FOUCAULT: Διότι συνέβη να με έχουν απασχολήσει άνθρωποι που ήταν τοποθετημένοι έξω από τα κυκλώματα της παραγωγικής εργασίας: οι τρελοί, οι άρρωστοι, οι φυλακισμένοι και, σήμερα, τα παιδιά. Γι' αυτούς η εργασία, έτσι όπως πρέπει να την εκτελούν, έχει κυρίως πειθαρχική αξία.

J.-P. BAROU: Η εργασία ως μορφή εκγύμνασης: αυτό δεν είναι πάντοτε αλήθεια;

M. FOUCAULT: Βέβαια! Η τριπλή λειτουργία της εργασίας είναι πάντοτε παρούσα: παραγωγική λειτουργία, συμβολική λειτουργία και λειτουργία εκγύμνασης ή πειθαρχική λειτουργία. Η παραγωγική λειτουργία είναι σχεδόν μηδενική στις κατηγορίες με τις οποίες ασχολούμαι, ενώ η συμβολική και η πειθαρχική λειτουργία είναι πολύ σημαντικές. Αλλά, συνήθως, οι τρεις συνιστώσες συνυπάρχουν.

M. PERROT: Πάντως, ο Bentham μου φαίνεται πολύ βέβαιος για τον εαυτό του, με μεγάλη εμπιστοσύνη στη διεσδυτική δύναμη του βλέμματος. Έχουμε μάλιστα την αίσθηση ότι δεν υπολογίζει διόλου σωστά το βαθμό αδιαφάνειας και αντίστασης του υλικού προς διόρθωση, προς επανένταξη στην κοινωνία – τους περιφρηνους φυλακισμένους. Επίσης, την ίδια στιγμή, μήπως το πανοπτικόν του Bentham δεν αποτελεί κάπως και την αυταπάτη της εξουσίας;

M. FOUCAULT: Αποτελεί την αυταπάτη σχεδόν όλων των μεταρρυθμιστών του δέκατου όγδοου αιώνα που προσέδωσαν στην κοινή γνώμη σημαντική δύναμη. Καθώς η κοινή γνώμη δεν μπορούσε παρά να είναι καλή, εφόσον ήταν η άμεση συνείδηση του κοινωνικού σώματος στο σύνολό του, πίστεψαν ότι οι άνθρωποι θα γίνονταν ενάρετοι από το γεγονός ότι θα ήταν βλεπόμενοι. Η κοινή γνώμη ήταν γι' αυτούς σαν την αυθόρμητη επανενεργοποίηση του συμβολαίου. Παραγνώριζαν τις πραγματικές συνθήκες της κοινής γνώμης, τα "μέσα", μια υλικότη-

τα που είναι εμπλεγμένη στους μηχανισμούς της οικονομίας και της εξουσίας με τις μορφές του Τύπου, των εκδόσεων, κατόπιν του κληματογράφου και της τηλεόρασης.

M. PERROT: Όταν λέτε ότι παραγνώρισαν τα μέσα, θέλετε να πείτε ότι παραγνώρισαν το ότι τους ήταν αναγκαίο να περάσουν διαμέσου των μέσων.

M. FOUCAULT: Και ότι αυτά τα μέσα θα ήταν κατ' ανάγκην κατευθυνόμενα από οικονομικά-πολιτικά συμφέροντα. Δεν αντιλήφθηκαν τις υλικές και οικονομικές συνιστώσες της κοινής γνώμης. Πίστεψαν ότι η κοινή γνώμη θα ήταν εκ φύσεως δίκαιη, ότι επρόκειτο να επεκταθεί από μόνη της και ότι θα αποτελούσε ένα είδος δημοκρατικής επιτήρησης. Κατά βάθος, η δημοσιογραφία –κεφαλαιώδης νεωτερισμός του δέκατου ένατου αιώνα– είναι αυτή που απέδειξε τον ουτοπικό χαρακτήρα όλης αυτής της πολιτικής του βλέμματος.

M. PERROT: Κατά έναν γενικό τρόπο, οι σκεπτόμενοι άνθρωποι παραγνωρίζουν τις δυσκολίες που θα συναντήσουν για να κάνουν το σύστημά τους να “δουλέψει”. Αγνοούν ότι θα υπάρχουν πάντοτε δίοδοι διαφυγής στην πλέξη του δικτύου και ότι οι αντιστάσεις θα παίζουν το ρόλο τους. Στην περιοχή των φυλακών, οι κρατούμενοι δεν ήταν άνθρωποι παθητικοί. Ο Bentham είναι αυτός που μας αφήνει να υποθέσουμε το αντίθετο. Ο ίδιος ο τιμωρητικός λόγος ξετυλίγεται σαν να μην υπήρχε κανείς απέναντί του, παρά μόνον *tabula rasa*, παρά μόνον άνθρωποι που πρέπει να αναμορφωθούν και κατόπιν να ξαναρχιστούν στο δίκτυο της παραγωγής. Στην πραγματικότητα, υπάρχει ένα υλικό –οι κρατούμενοι– που αντιστέκεται καταπληκτικά. Θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο και για τον τεύλορισμό. Αυτό το σύστημα είναι μια εξαιρετική εφεύρεση ενός μηχανικού που θέλει να παλέψει ενάντια στη χρονοτριβή, ενάντια σε ό,τι επιβραδύνει την παραγωγή. Όμως, τελικά, μπορούμε να αναρωτηθούμε: άραγε ο τεύλορισμός λειτουργησε ποτέ αληθινά;

M. FOUCAULT: Πράγματι, αυτό είναι άλλο ένα στοιχείο που επίσης εξωθεί τον Bentham στον κόσμο του εξοπραγματικού: η πραγματική αντίσταση των ανθρώπων. Εσείς, Michelle Perrot, έχετε μελετήσει αυτά τα πράγματα. Οι άνθρωποι στα εργοστάσια, στις πόλεις, πώς αντιστάθηκαν στο σύστημα συνεχούς επιτήρησης και καταγραφής; Είχαν συνείδηση του καταναγκαστικού, καθυποτακτικού, ανυπόφορου χαρακτήρα αυτής της επιτήρησης; Ή μήπως την αποδέχονταν ως αυτονόητη; Εν γένει, υπήρξαν εξεγέρσεις ενάντια στο βλέμμα;

M. PERROT: Υπήρξαν εξεγέρσεις ενάντια στο βλέμμα. Η αποστροφή που εκδηλωνόταν από τους εργάτες έναντι των εγκαταστάσεών τους στις εργατικές πόλεις είναι αδιαμφισβήτητο γεγονός. Οι εργατικές πόλεις, για πάρα πολύ καιρό, ήταν αποτυχημένες. Το ίδιο και η κατανομή του χρόνου, που είναι τόσο παρούσα στο πανοπτικόν. Το εργοστάσιο και τα ωράριά του για καιρό προκαλούσαν παθητική αντίσταση, που μεταφραζόταν με το γεγονός ότι, πολύ απλά, δεν έρχονταν. Έχουμε στον δέκατο ένατό αιώνα τη θαυμάσια ιστορία της “Αγίας Δευτέρας”, εκείνης της μέρας που οι εργάτες είχαν εφεύρει για να παίρνουν μια ανάσα κάθε βδομάδα. Υπήρξαν πολλαπλές μορφές αντίστασης στο βιομηχανικό σύστημα, σε τέτοιο βαθμό μάλιστα που τον πρώτο καιρό η εργοδοσία αναγκάστηκε να υποχωρήσει. Άλλο παράδειγμα: τα συστήματα μικρο-εξουσιών δεν καθιερώθηκαν αμέσως. Αυτός ο τύπος επιτήρησης και περιχαράκωσης αρχικά αναπτύχθηκε στους μηχανοποιημένους τομείς που χρησιμοποιούσαν κατά κύριο λόγο γυναίκες ή παιδιά, δηλαδή σε άτομα συνηθισμένα στην υπακοή: η γυναίκα στον άντρα της, το παιδί στην οικογένειά του. Αλλά σε τομείς που θα ονομάζαμε ανδρικούς, όπως η μεταλλουργία, ανακαλύπτουμε μια εντελώς διαφορετική κατάσταση. Η εργοδοσία δεν καταφέρει να εγκαθιδρύσει αμέσως το δικό της σύστημα επιτήρησης και έτσι είναι υποχρεωμένη, κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του δέκατου ένατου αιώνα, να ασκήσει τις εξουσίες της μέσω αντιπροσώπων. Συμβάλλεται με την ομάδα των εργατών στο πρόσωπο του αρχηγού τους, που συχνά είναι ο αρχαιότερος εργάτης ή ο πιο εξειδικευμένος. Βλέπουμε έτσι να

ασκείται μια αληθινή αντι-εξουσία από την πλευρά των επαγγελματιών εργατών, μια αντι-εξουσία που μερικές φορές έχει δύο όψεις: τη μια ενάντια στην εργοδοσία, για την υπεράσπιση της εργατικής κοινότητας, και την άλλη, καμιά φορά, ενάντια στους ίδιους τους εργάτες, καθώς ο μικρός αρχηγός καταπιέζει τους μαθητευομένους του ή τους συναδέλφους του. Αυτές οι μορφές εργατικής αντι-εξουσίας υπήρχαν ως τη μέρα που η ιδιοκτησία μπόρεσε να μηχανοποιήσει τις λειτουργίες που της ξέφευγαν από τα χέρια και να καταργήσει έτσι την εξουσία του επαγγελματία εργάτη. Τα παραδείγματα είναι απειράριθμα: στα ελασματοουργεία, ο αρχιεργάτης είχε τα μέσα να αντιστέκεται στο αφεντικό ως τη μέρα που τοποθετήθηκαν οι ημι-αυτόματες μηχανές. Το μάτι του εργάτη ελασματοουργού που έκρινε –κι εδώ το βλέμμα– αν το υλικό ήταν έτοιμο, αντικαταστάθηκε από τον θερμοκό έλεγχο: η ανάγνωση ενός θερμομέτρου ήταν αρκετή.

M. FOUCAULT: Θα πρέπει, λοιπόν, να αναλυθεί το σύνολο των αντιστάσεων στο πανοπτικόν με όρους τακτικής και στρατηγικής, με την παραδοχή ότι κάθε επίθεση από τη μια πλευρά χρησιμοποιεί ως σημείο στήριξης για μια αντεπίθεση από την άλλη πλευρά. Η ανάλυση των μηχανισμών εξουσίας δεν τείνει να καταδείξει ότι η εξουσία είναι ταυτόχρονα ανώνυμη και πάντοτε νικήτρια. Πρόκειται, αντίθετα, για τον εντοπισμό των θέσεων και των τρόπων δράσης του καθενός, των δυνατοτήτων αντίστασης και αντεπίθεσης των μεν και των δε.

J.-P. BAROU: Μάχες, δράσεις και αντιδράσεις, επιθέσεις και αντεπιθέσεις: μιλάς σαν στρατηγός. Οι αντιστάσεις στην εξουσία έχουν άραγε ουσιαστικά φυσικά χαρακτηριστικά; Τι γίνεται το περιεχόμενο των αγώνων και οι προσδοκίες που εκδηλώνονται με αυτούς;

M. FOUCAULT: Στην ουσία έχουμε εδώ ένα σημαντικό θεωρητικό και μεθοδολογικό ερώτημα. Ένα πράγμα με ξαφνιάζει: χρησιμοποιούμε πολύ, σε έναν ορισμένο πολιτικό λόγο, ένα λεξιλόγιο που αναφέρεται σε σχέσεις δυνάμεων. Η λέξη “αγώνας” είναι μια από τις λέξεις που εμφανίζονται πιο συχνά. Μου φαίνεται, λοιπόν, ότι διατάζουμε ορισμένες φορές να βγάλουμε κάποια συμπεράσματα, ή ακόμα και να θέσουμε το πρόβλημα που υπονοείται από αυτό το λεξιλόγιο: δηλαδή, πρέπει ή δεν πρέπει να αναλυθούν αυτοί οι “αγώνες” ως περιπέτειες ενός πολέμου, πρέπει να τις αποκρυπτογραφήσουμε σύμφωνα με μια “γρίλια” στρατηγικής και τακτικής; Είναι η σχέση δυνάμεων στην τάξη της πολιτικής σχέση πολέμου; Προσωπικά, δεν αισθάνομαι έτοιμοι να απαντήσω οριστικά με ένα ναι ή ένα όχι. Μου φαίνεται όμως πως απλώς και μόνον η δήλωση ενός “αγώνα” δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως μοναδική ερμηνεία στην ανάλυση των σχέσεων εξουσίας. Αυτό το θέμα του αγώνα δεν μπορεί να γίνει αναλυτικά χρήσιμο παρά μόνον αν προσδιοριστεί συγκεκριμένα, και για κάθε περίπτωση, ποιος παίρνει μέρος στον αγώνα, με ποια αφορμή, πώς εκτυλίσσεται ο αγώνας, σε ποιον τόπο, με ποια εργαλεία και σύμφωνα με ποια συλλογιστική. Με άλλους όρους, αν θέλουμε να πάρουμε στα σοβαρά τη δήλωση ότι ο αγώνας βρίσκεται στην καρδιά των σχέσεων εξουσίας, πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι η παλιά καλή “λογική” της αντίφασης δεν επαρκεί, διόλου μάλιστα, για να διασαφηνιστούν οι πραγματικές διαδικασίες.

M. PERROT: Με άλλα λόγια, και για να επιστρέψουμε στο πανοπτικόν, ο Bentham δεν προβάλλει μόνο μια ουτοπική κοινωνία, αλλά περιγράφει και μια κοινωνία υπαρκτή.

M. FOUCAULT: Περιγράφει μέσα στην ουτοπία ενός γενικού συστήματος ορισμένους ιδιαίτερους μηχανισμούς που υπάρχουν πραγματικά.

M. PERROT: Και, για τους φυλακισμένους, δεν έχει νόημα το να καταλάβουν τον κεντρικό πυρήνα;

M. FOUCAULT: Έχει. Με τον όρο ότι δεν θα ήταν αυτό το τελικό νόημα της επιχείρησης. Ας υποθέσουμε ότι οι φυλακισμένοι έθεταν σε λειτουργία τον πανοπτικό μηχανισμό και εγκαθι-

τοπικά α'

σαντο στον πύργο. Πιστεύετε λοιπόν ότι έτσι θα ήταν πολύ καλύτερα απ' ό,τι με τους επιτηρητές;

Τη συνέντευξη πήραν ο Jean-Pierre Barou και η Michelle Perrot.

Μετάφραση: Ιωσήφ Σολομών

Σημειώσεις

* Η συνέντευξη του Michel Foucault με τίτλο "L'œil du rounoir" περιλαμβάνεται ως εισαγωγή στη νέα έκδοση του βιβλίου του Jeremy Bentham *Le Panoptique*, Παρίσι.

1. Ο Michel Foucault παρουσιάζει το *Panopticon* και τον Jeremy Bentham στο βιβλίο του *Επιτήρηση και τιμωρία*, Αθήνα 1989.

2. Ο John Howard δημοσιεύει τα αποτελέσματα της μελέτης του στο έργο του *The state of the prisons in England and Wales, with preliminary observations and on account of some foreign prisons and hospitals*, 1977.

